

Coperta: Monica Iliuță

Pictura de pe copertă face parte din seria „*Omul – construcții interioare, construcții exterioare*” (2003) de Cristina Oprea.

Editura AIUS PRINTED este recunoscută
CNCSIS (2010-2012)

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
MILITARU, PETRIȘOR**

Prezențe angelice în poezia română / Petrișor Militaru;
cuv. în. de Cătălin Ghiță. - Craiova: Aius Printed, 2012
Bibliogr.
ISBN 978-606-562-200-5

I. Ghiță, Cătălin (cuv. in)

821.135.1.09-1

© Petrișor Militaru

© 2012 Editura Aius PrintEd, pentru prezenta ediție.

Editura **AIUS PrintEd**, Craiova, 2012
str. Pașcani, nr. 9, 200151
tel./ fax: 0251 596 136; 0351 467 471
e-mail: editura_aius@yahoo.com
www.aius.ro

ISBN 978-606-562-200-5

Petrișor Militaru

*Prezențe angelice
în poezia română*

Cuvânt înainte de Cătălin Ghiță

Cuprins

Cuvânt înainte / 9

Argument / 13

I. ÎNGERII: ETIMOLOGIE, GENEALOGIE, TIPOLOGIE / 21

I.1. Angelologia și Evul Mediu european: modele și mutații ale figurii angelice / 23

I.2. Trei concepte fundamentale: imaginație poetică, imaginar antropologic și *mundus imaginalis* / 37

I.2.1. De la imaginație ca funcție psihică
la imaginație ca sursă a unui univers poetic / 37

I.2.2. Locul și rolul îngerilor în concepția
lui Gilbert Durand despre imaginariul antropologic / 59

I.2.3. Îngerii și lumea imaginală a lui Henri Corbin / 71

II. ÎNGERII: DE LA LITERATURA

POPULARĂ LA POEZIA ROMANTICĂ / 83

II.1. Elemente de antropologie angelică

în cultura tradițională românească / 85

II.1.1. Primii îngeri „folclorici” în narăriunile
cosmogenezei. Influența vechilor religii / 86

II.1.2. Îngerii stăpâni ai văzduhului. Arhetipul războinicului / 88

II.1.3. Inițierea angelică a gândului și a graiului / 92

II.1.4. Îngerul păzitor și maniheismul popular / 94

II.1.5. Îngerii pragurilor – mijlocitori între viață și moarte / 98

II.1.6. Idealul angelic. Lumina, frumosul, erosul
și coborârea îngerilor / 101

II.2. Desacralizarea figurii angelice în *Tiganiada*
lui I. Budai-Deleanu / 104

II.3. *Serafimul și heruvimul* – două ipostaze angelice
creștine „remodelate” de imaginația romantică
a lui I. Heliade-Rădulescu / 114

II.4. Îngerii și mariile teme romantice
din poezia lui Mihai Eminescu / 125

II.4.1. Îngerii în literatura romantică / 125

-
- II.4.2. Îngerul morții, gardian al dispariției și reintegrării / 130
 - II.4.3. Jocul dintre aparență și esență: femeia-înger / 132
 - II.4.4. Originea stelară a sufletului uman și îngerii-aștri / 137

III. PREZENȚE ANGELICE ÎN

POEZIA POSTEMINESCIANĂ / 141

- III.1. Nostalgia paradisului în poezia lui Nichifor Crainic / 143
 - III.1.1. Nichifor Crainic și tradiționalismul religios / 143
 - III.1.2. „Îngerul vâslaș” și nostalgia paradisului / 146
 - III.1.3. Condiția dogmatică a îngerului și zborul supus / 152
 - III.2. Îngerii lui V. Voiculescu: depășirea doctrinei „gândiriste” / 159
 - III.2.1. Îngerul ca mobil interior al elevației spirituale / 159
 - III.2.2. Starea de „îngerețe” sau vârsta de cumpănă a omului / 166
 - III.3. Ipostaze ale îngerului în lirica blagiană / 174
 - III.3.1. Misterul îngerului în poezia lui Lucian Blaga / 174
 - III.3.2. Eul poetic și angelologia / 178
 - III.3.3. Îngerul gardian și îngerii apocaliptici / 184
 - III.4. Oscilația eului poetic arghezian ca reiterare a luptei lui Iacov cu îngerul / 191
 - III.4.1. Religiozitatea lui Tudor Arghezi: misticism și gnoză / 191
 - III.4.2. Când apariția heruvimului devine posibilă prin rememorare / 195
 - III.4.3. „Unghia îngerească” ca marcă a katharsisului poetic arghezian / 200
 - III.5. Sinele cu chip de înger din lirica lui Nichita Stănescu / 204
 - III.5.1. O istorie abstractă a zborului sau „ridicare la gând” / 204
 - III.5.2. Îngerul ca interlocu(i)tor al dimensiunii interioare / 215
 - III.6. Pseudo-angelologia: poezia lui Emil Brumaru și metafizica blocată în contingent / 230
 - III.6.1. Îngerii descoperă „ușile perceptiei” / 233
 - III.6.2. Carnavalul erotic al îngerilor / 236
 - III.6.3. Natura angelică a eului liric / 238
- Concluzii / 243
- Bibliografie / 251

In memoria domnului Prof. univ. dr. Marin Beșteiu

I. ÎNGERII: ETIMOLOGIE, GENEALOGIE, TIPOLOGIE

*„Nu se ridică niciodată prea sus
acela care se înalță cu propriile lui aripi.”*

W. Blake

I.1. Angelologia și Evul Mediu european: modele și mutații ale figurii angelice

Etimologic vorbind, lexemul înger vine de la cuvântul „ān'jel”¹², care în greacă înseamnă „mesager” și desemnează un spirit nemuritor, fără corp, limitat din perspectiva cunoașterii și a puterii, aşa cum apare el în tradiția iudaică, islamică și creștină. Îngerii apar frecvent în Biblie, mai ales în momentele cruciale, precum prezența heruvimilor care străjuiau porțile raiului în momentul izgonirii lui Adam (Geneza III, 24), vizitarea lui Avraam și a lui Lot (Geneza XXXIII, 19), lupta lui Iacob cu îngerul (Geneza XXXII, 24- XXXII,32) sau ghidarea lui Tobit (Cartea lui Tobit V). În Biblie sunt și referiri la îngerii păzitori care protejează fie indivizii, fie națiunile (Daniel X, 10 - X, 21 sau Matei XVIII, 10). În Evanghelii, citim, de asemenea, despre un înger care o anunță pe Fecioara Maria de naștere a lui Iisus (Luca I) și de un altul la mormântul gol care anunță Învierea (Matei XXVIII, 1 - XXVIII, 7). Dacă în credința iudaică nu există o clasificare în diferite ordine a îngerilor, în creștinism există o ierarhie precisă, sistematizată în secolul al V-lea, în trei ordine majore sau triade stabilită de Pseudo-Dionisie Areopagitul în *Ierarhia cerească*¹³, după cum urmează, în ordine descendentală: Serafimi, Heruvimi, Tronuri (prima triadă), Domniile, Virtuțile (sau Puterile) și Stăpânirile (a doua triadă), Întâietori, Arhangeli și Îngeri (ultima triadă)¹⁴.

¹² Vezi articolul „Angel” în *The Columbia Encyclopedia*, ediția a șasea, Columbia University Press, New York, 2009.

¹³ Dionisie Areopagitul, *Ierarhia cerească*. *Ierarhia bisericescă*, traducere și studiu introductiv de Cicerone Iordăchescu, postfață de Ștefan Afloroaei, Colecția „Mit și religie”, Editura Institutul European, Iași, 1994.

¹⁴ Vezi lucrarea scrisă de Maica Alexandra, *Sfinții îngeri*, Editura Anastasia, București, 1992.

Tratatul ierarhic al lui Pseudo-Dionisie Areopagitul sugerează că tărâmurile sensibil și inteligibil, nu sunt locuite doar de o singură ființă, ci de diferite tipuri de persoane, iar viziunea lui Dumnezeu covoară de la ființă la ființă pe scara ierarhiei. În ceea ce privește ierarhia cerească, Pseudo-Dionisie Areopagitul descrie domeniul inteligibil ca fiind împărțit în nouă niveluri de ființe spirituale, în timp ce ierarhia ecclaziastică este descrisă în cadrul bisericii ca fiind împărțită în opt niveluri de ființe umane: ierarhi sau episcopi, preoți, diaconi, călugări, laici, catechumenii, penitenții și posedații. Pseudo-Dionisie Areopagitul nu se referă la viața omului în afara bisericii, cu excepția câtorva cazuri în care vorbește de îngerii ce prezidează alte tradiții religioase și despre „ierarhia juridică” de rit evreiesc, care precede ierarhia ecclaziastică de rit creștin. Pe scurt, în primele două capitole ale *De Caelesti Hierarchia*, teologul creează o introducere metodică cu privire la modul în care vom primi iluminarea divină și ce cuvinte putem folosi pentru a-i descrie pe Dumnezeu și pe îngeri. Apoi, descoperim o definiție generală a ierarhiei (în capitolul trei), o descriere a ierarhiei celeste (în capitolul patru), a sensului cuvântului „înger” (în capitolul cinci), descrierea celor nouă ordine de îngerii (în capitolul șase), explicate mai departe unul câte unul (în capitoalele şapte, opt și nouă). Apoi, Pseudo-Dionisie Areopagitul sintetizează ceea ce se cheamă misiunea lor comună (în capitolul zece), precum cazurile în care pare să aibă loc o aparentă nerespectare a principiului ierarhic: îngerii sunt denumiți în continuare „puteri cerești” (în capitolul unsprezece), iar ierarhiile de la nivel uman sunt uneori numite „îngeri” (în capitolul doisprezece) sau atunci când profetul Isaia pare să fi fost purificat în mod direct de către un serafim, un înger din ordinele superioare (în capitolul treisprezece).

Teologia lui Pseudo-Dionisie Areopagitul va avea mai mulți exegeti patristici și medievali precum Sf. Augustin (354-430), Sf. Grigorie Dialogul¹⁵ (540-604), Ioan Scotus Eriugena¹⁶ (810-877),

¹⁵ Autor al scrierii în patru volume intitulate *Dialogi (Dialogurile)*, motiv pentru care creștinătatea răsăriteană îl cinstește sub numele de Grigorie Dialogul. Vezi *Patericul Sfantului Grigorie Dialogul*, ediție îngrijită, traducere din limba latină și postfață de Pr. Prof. Dr. Remus Rus, Editura Institutul Biblic (IBMBOR), București, 2007.

Hugues de Saint-Victor¹⁷ (1078-1141), Bernard de Clairvaux (1091-1153), Alanus de Insulis (1117-1203), Sfânta Umiltă din Faenza (1226-1310) care se numără printre puținii sfinti ce au avut contact direct cu îngerii, Thomas Gallus (1200-1246) etc. În lucrarea bibliografică a lui George J. Marshall¹⁸ ce numără 4.300 de studii, organizate de autor în ordine alfabetică, găsim o serie de cercetări care se referă la rădăcinile angelologiei și rolul jucat de acestea în arta și literatura medievală, dar și din perioadele ce au urmat. Acest studiu bibliografic cuprinde referințe la diferite studii teologice din tradiții spirituale diverse, precum cea egipteană, africană, creștină, iudaică, islamică și persană. De asemenea, George J. Marshall ia în considerare în cercetarea sa și lucrările de angelologie care au legătură cu muzica, arta, filosofia, religiile comparate, fără a exclude romanele care vorbesc despre natura îngerilor sau personajele literare care au o oarecare legătură cu planul angelic.

În imaginarul iudaic îngerii sunt ființe independente create de Dumnezeu pentru a îndeplini anumite funcții. Îngerii nu au formă sau trup și, conform tradiției iudaice, oamenii nu devin îngeri după moarte, aşa cum se crede adesea. Nu există nicio legătură între sufletul oamenilor și îngerii din rai în credința evreilor. Moise Maimonide¹⁹ (1135-1204) sau Moise din Maimon este cunoscut pentru că a combinat filosofia aristotelică cu o teorie iudaică distinctă asupra preceptelor etice ale Torei²⁰. În *Ghidul rătăcitorilor*²¹, capitolele II:4 și II:6, el discută problema îngerilor²².

¹⁶ Johannes Scottus Eriugena (c. 860-870), *Expositiones in Hierarchiam coelestem*, ed. J. Barbet, Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis 31, Turnhout: Brepols, 1975.

¹⁷ Hugh de Saint Victor (c.1220-1230) *Commentariorum in Hierarchiam coelestem Sancti Dionysii Areopagitae*, Patrologia Cursus Completus, Series Latinus 175, Migne, Paris, 1844-1880.

¹⁸ George J. Marshall, *Angels: An Indexed and Partially Annotated Bibliography of over 4300 Scholarly Books and Articles since the 7th Century B. C.*, McFarland & Company, Jefferson, North Carolina, 1999.

¹⁹ Vezi Moshe Idel, *Maimonide și mistica evreiască*, traducere de Mihaela Frunză, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2001.

²⁰ Vezi *Dictionar Enciclopedic Român*, Editura Politică, București, 1965, p. 206.

De asemenea, eseul lui Rabbi Samuel M. Stahl²³ ne amintește că îngerii sunt apariții constante în Biblie, dar și ghizi spirituali ai vechilor rabini și mistic din Evul Mediu. Pe de altă parte, începând cu secolul al XII-lea raționaliștii medievali au negat existența îngerilor sau a importanței lor aşa cum reiese din lucrările fondatorilor reformei iudaice. Concluzia lui Rabbi Stahl este că iudaismul reformat actual „este deschis ambelor perspective, atât timp cât fiecare dintre ele vine ca o concluzie a unui studiu îndelungat și a unei cercetări vigilente”²⁴.

În tradiția creștină ortodoxă, spune Părintele Cleopa, omul primește îngerul păzitor la botez, aşa cum aflăm din rugăciunea a cincea de la facerea catehumenului: „Însoțește-i viața lui cu înger de lumină, ca să-l izbâvească pe el de toată bântuiala potrivnicului, de întâmpinarea celui viclean, de demonul cel de amiază și de năluciri rele“. Pe lângă îngerul păzitor, Dumnezeu trimite omului și alți îngeri spre a-l ajuta, a-l îndrepta și a-l mânăgia în ispите și încercările luptelor duhovnicești prin care trece, mai precis „Preabunul Dumnezeu ne rânduiește nouă îngeri păzitori nu numai la Sfântul Botez, ci și în toată viața, ajutând pe cei drepti pe calea măntuirii”, afirmă în continuare Părintele Cleopa. Necredincioșii, păgânii și ereticii nu primesc îngeri păzitori fiindcă nu sunt botezați întru numele lui Hristos, dar popoarele păgâne au câte un înger păzitor pentru

²¹ Titlul lucrării lui Maimonide, *More nevukhim* (1190), este tradus prin *Ghidul rătăciilor* de Sandu Frunză, în *Filosofie și iudaism*, Editura Limes, Cluj-Napoca, 2006.

²² Vezi capitolul „Despre îngeri”, în Madeea Axinciuc, *Profetul și oglinda fermecată. Despre imagine și profeție în „Călăuza rătăciilor” de Moise Maimonide*, Prefață de Moshe Idel, Editura Humanitas, București, 2008, p. 117, precum și lucrarea sa anterioară *Moise Maimonide. Călăuza rătăciilor ca itinerar al minții în Dumnezeu*, Editura Academiei Române, București, 2002.

²³ Rabbi Samuel M. Stahl, *The Role of Angels in Judaism*, în Chapter V - Examining Jewish Beliefs, from *Making the Timeless Timely: Thoughts and Reflections of a Contemporary Reform*, Marion Koogler McNay Art Museum, San Antonio, Texas, 1993, p. 284.

²⁴ Rabbi Samuel M. Stahl, *The Role of Angels in Judaism*, în Chapter V - Examining Jewish Beliefs, from *Making the Timeless Timely: Thoughts and Reflections of a Contemporary Reform*, Marion Koogler McNay Art Museum, San Antonio, Texas, 1993, p. 284.

hotarele fiecărei țări: „Atunci a pus hotarele neamurilor după numărul îngerilor lui Dumnezeu“ (Deuteronom 32, 9). Acești îngeri fac parte din ceata Domnilor, iar conform tradiției creștine, mai există îngeri păzitori și peste cetăți, orașe, sate, mănăstiri și oriunde se preamărește numele lui Dumnezeu. În imaginarul creștin și îngerii sunt seduși de propria imaginația și ei trebuie să depășească natura efemeră și iluzorie a acesteia cu scopul de a se purifica și de a cunoaște natura lor adevărată: „Despre îngeri trebuie să știm că ei s-au zidit numai prin gândirea lui Dumnezeu, dar nu erau neschimbători, ci i-a lăsat ca ei singuri să câștige, prin luptă, neschimbarea. Atât îngerii, cât și oamenii nu aveau imaginea. Cum au căzut îngerii în imaginea, îndată au căzut din cer în iad, că doreau să fie asemenea «celui Preînalt»“²⁵.

În creștinismul catolic și ortodox îngerii sunt venerați, iar cultul îngerilor păzitori s-a dezvoltat mai ales în Occident unde se bazează atât pe Vechiul Testament (vezi, de exemplu, Geneza XLVIII, 4; Judecători XIII, 15, 16; Ieșire XXIII, 20-23; III, 15 sau Iosua V, 13-16), cât și pe Noul Testament (vezi Apocalipsa XXII, 8, 9). Totuși, în creștinismul primar există o oarecare rezervă privind cinstirea îngerilor, din cauza denaturării sau practicării abuzive și eronate a acestui cult, fapt la care contribuia, pe de o parte, o influență venită din partea păgânilor care asociau îngerii cu numeroasele divinități adorate de ei, iar, pe de altă parte, o altă influență venea din partea gnosticilor, care asimilau pe îngeri cu eonii, pe care îi socoteau intermediari între Ființa Supremă și oameni. Prin urmare, cinstirea îngerilor a început în antichitatea creștină, mai ales în Egipt, Italia și Siria, unde întâlnim de timpuriu cele mai numeroase paracrise și biserici închinat îndeosebi arhanghelilor. Desigur că devoțiunea față de îngeri continuă și azi. Au fost și situații în care cultul îngerilor devenise foarte apropiat de ceea ce înseamnă idolatrie: este cazul Bisericii Frigiei din Asia Mică, mai ales în orașele Colosse și Laodiceea, unde întâlnim urmele acestui cult încă din epoca apostolică (Coloseni II, 18).

În creștinismul ortodox actual există cinci zile închinat pomenirii și cinstirii Sfinților îngeri în cursul anului bisericesc: ziua

²⁵ Ilie Cleopa, *Lumina și saptele credinței*, convorbiri ale Arhim. Ioanichie Bălan cu Arhim. Cleopa Ilie, Editura Trinitas, Iași, 1995, p. 104.

Sfinților Mihail și Gavril și a tuturor Puterilor cerești celor fără de trupuri (8 noiembrie), pomenirea unei minuni făcute de Sf. Arhanghel Mihail, la Chones, în Colosse din Frigia (6 septembrie), Soborul marelui arhanghel Gavril (26 martie, a doua zi după praznicul Bunevestiri), Al doilea sobor al marelui arhanghel Gavril (13 iulie) și Sărbătoarea arhanghelului Gavril din Adin (11 iunie), când se comemorează apariția arhanghelului la o chilie din Sfântul Munte. De asemenea, în calendarul catolic de azi, există cinci sărbători, de diferite grade, închinat ingerilor: 8 mai și 29 septembrie pentru Sf. Arhanghel Mihail, 24 martie pentru Sf. Arhanghel Gavril, 24 octombrie pentru Sf. Arhanghel Rafaîl și 2 octombrie pentru îngerul păzitor. În cultul creștinilor răsăriteni neortodocși (monofiziți și nestorieni), îngerii se bucură de aceeași cinstire ca și la ortodocși. La monofiziții din Egipt (copți) și din Abisinia (Etiopia), cultul îngerilor este foarte dezvoltat: în calendarul monofiziților abisinieni Arhanghel Mihail are nu mai puțin de 12 sărbători pe an (câte una în fiecare lună).

Prin scrierile unor exegeti diferiți cum sunt Augustin, Grigore cel Mare, Ioan Scotus Eruigena, Hugh de St. Victor, Bernard de Clairvaux, Alan din Lille, Umlita din Faenza, Thomas Gallus și alții, discursul teologic preia concepțiile din perioada medievală, precum și variatele moduri în care îngerii intervin în viața omului, pe parcursul vieții. În lucrarea sa *Spiritualitatea angelică: perspective medievale despre modul în care acționează îngerii* (2002), Steven Chase²⁶ scoate foarte clar în evidență varietatea și bogăția discursurilor despre rolul îngerilor în viața oamenilor, la care se adaugă predicile medievale, comentariile și tratatele teologice pe care autorul le analizează în prima parte a studiului său, pornind de la speculațiile metafizice și ajungând până la aspectele practice, formatoare, devotioane și contemplative ale angelologiei. În secțiunea a doua a cărții, Steven Chase ne oferă o varietate de comentarii la *Ierarhia cerească* a lui Pseudo-Dionisie Areopagitul care vedea îngerii în lumina formării și a ghidării spirituale, ca modalități variate de a ajunge la Dumnezeu, având din această perspectivă un loc atât în teologia simbolică, cât și în viața morală, fără a exclude estetica și

²⁶ Steven Chase, *Angelic spirituality: medieval perspectives on the ways of angels*, Paulist Press, Mahwah, New Jersey, 2002.

conștiința mistică. Lucrarea lui Case este, din acest punct de vedere, una dintre cele mai valoroase. Rolul îngerului în creștinism poate fi înțeles prin materialul exhaustiv pe care îl pune la dispoziție, prin contextualizarea angelologiei în mentalitatea și istoria specifică Evului Mediu și prin sugestiile duhovnicești care pot contribui la formarea și îndrumarea spirituală în societatea contemporană.

De la mariile altare dedicate arhanghelului Mihail la Muntele Saint-Michel și Muntele Gargano, la elaboratele speculații metafizice ale scolasticilor din secolul al XIII-lea, îngerii pătrund în lumea fizică, cotidiană, dar și intelectuală a Occidentului medieval. Sculpturi, vitralii, monede, veșminte clericale, insigne și gravuri înfățișează imagini cu reprezentări medievale ale spiritelor celeste. Fiecare 29 septembrie este Sărbătoarea Sfântului Mihail, iar clericii din toată creștinătatea țin predici și oferă rugăciuni Arhanghelului Mihail și cohortelor lui. Până în secolul al XIII-lea, angelologia a devenit o parte necesară, formală a domeniului teologiei la Universitatea din Paris, iar Bonaventura, Toma din Aquino și colegii lor scolastici au contribuit la dezvoltarea sistemelor complexe angelologice. Practic, au fost extinse materialele despre îngeri astfel încât un manuscris pentru o piesă de teatru medieval prevedea chiar indicații scenice pentru teleportarea unui înger-actor dintr-un loc într-altul. Investigând modul în care îngerii au ajuns să pătrundă în societatea medievală creștină, David Keck subliniază că îngerii au fost, de fapt, omniprezienți în Evul Mediu²⁷. În același timp, ceea ce am remarcat din studiile dedicate îngerilor din Evul Mediu este că angelologia iudaică și musulmană, fiecare vastă și importantă în felul ei, sunt considerate relevante, de cele mai multe ori, doar în măsura în care acestea au influențat angelologia creștină.

Angelologia medievală creștină este un subiect care face trimitere la multe povești ale vremii sau la întrebări din acele vremuri și nu este deloc clar cum îngerii au ajuns să fie legați de aproape fiecare aspect al vieții medievale. În ciuda interesului crescut față de îngeri, oamenii de știință din Evul Mediu au dedicat puțină atenție spiritelor cerului. Îngerii nu ocupă un rol fundamental în creștinism, aşa cum este cazul lui Hristos, sau al Bisericii, de aceea abia istoricii

²⁷ Vezi David Keck, *Angels and Angelology in the Middle Ages*, Oxford University Press, New York, 1998.

și teologii din secolul al XX-lea au devenit preocupați de aceste probleme teologice. Astfel, o analiză a angelologiei medievale în toată splendoarea sa, precum și o clarificare a semnificațiilor pe care le implică nu au fost încă realizate. Diferiți specialiști în medievalistică afirmă că, fiind importanța pe scară largă a îngerilor în mentalitatea bărbaților și femeilor din Evul Mediu, angelologia pare să fie subiectul cel mai neglijat în studiile medievale²⁸. Desigur că există cercetători care au studiat unele aspecte legate de angelologia medievală, dar munca lor oferă informații numai despre o parte din doctrinele, practicile, controversele și texte ce ar putea da împreună o imagine globală a lumii medievale și a îngerilor ei. Opinia generalizată este că, de cele mai multe ori, contextele sociale, profesionale și pastorale ale angelologiei sunt trecute cu vederea. Dar există și certitudini: de exemplu, în Evul Mediu, oamenii căută ajutor la îngeri în chestiuni foarte lumești – cum ar fi protecția în luptă, călătoria în condiții de siguranță, vindecarea unor boli etc. Pe de altă parte, scolasticii care au scris manuale se rugau și glorificau Euharistia, participând la liturghii. Pentru ei îngeri erau o parte integrantă a fiecarei dintre aceste activități, fiindcă această transmiteau rugăciunile către Dumnezeu, participau la cântecelor de slavă aduse de oameni lui Dumnezeu și îndeplineau funcțiile legate de penitență. În consecință, textele scolastice ar trebui citite atât din perspectiva evoluției istoriei ideilor religioase, precum și în contextul vieții devoționale și pastorale, atât la nivelul teologilor cât și al discipolilor acestora. În mod similar, discuțiile legate de tradițiile iconografice și funcțiile angelice liturgice trebuie să fie interpretate în funcție de teatrul medieval, de predicile și lucrările de popularizare în cazul în care vrem să luăm în considerare vitalitatea și varietatea pe care le implică angelologia creștină medievală.

Pe scurt, nu avem încă un sistem integral *Summa Angelologiae*, dar acest gol pare că se află în stadiul de a fi umplut de ultimele cercetări în domeniu, după cum subliniază Steven Chase în lucrarea amintită. O istorie completă a unei astfel de probleme cu multiplele

²⁸ O excepție notabilă este capitolul lui Phillip Faure dedicat îngerilor în *Dictionarul tematic al Evului Mediu Occidental* coordonat de Jacques Le Goff și Jean-Claude Schmitt, traducere de Nadia Fărcaș, Denisa Burducea și Mădălin Roșioru, Editura Polirom, Iași, 2002, p. 367.

ei fațete, prezintă anumite dificultăți metodologice și euristice datorate diversității și sincretismului, ceea ce face ca modalitatea de clarificare, analiză, interpretare și reașezare a firelor ideatice, pentru a refacă ansamblul, să devină cu adevărat necesară. Această sarcină are nevoie de o rețea largă de surse, iar perspectiva trebuie să fie suficient de largă pentru a prinde „urmele” îngerilor și credințele angelice în cât mai multe aspecte ale lumii medievale. Metafizica și piesele de mistere, rugăciunile și pelerinajele, catarii și catedralele – sunt numai o parte din multele surse disparate ce ne dezvăluie pușe cap la cap complexitatea societății medievale plină de îngeri, la toate nivelurile.

Interesant este și faptul că, în unele privințe, angelologia lui Bernard de Clairvaux diferă cu mult de cea a lui Toma din Aquino, dar, pe de altă parte, ne lovim, în special la chestiunile metafizice, și de dificultatea de a înțelege, cum este cazul cistercienilor, de exemplu, scrierile unui om ce uzitează, în același timp, categoriile și concepțele atât ale lui Aristotel, cât și pe cele ale lui Pseudo-Dionisie Areopagitul. În plus, juxtapunerea dintre scrierile scolastice, unele reprezentări din artă și din alte surse, ne permite să luăm în considerare relația dintre angelologia formală și cea populară. O gamă largă de surse este esențială pentru a înțelege evoluția angelologiei medievale, cu continuitățile și discontinuitățile sale încă din epoca patristică. Deși Evul Mediu a moștenit și a continuat să promulge multe tradiții angelice și doctrine, *Scriptura*, fundamentul tuturor angeloghiilor creștine, a servit ca bază pentru Sf. Augustin, dar și pentru Toma din Aquino sau pentru Ignățiu, de aceea o bună parte din istoria angelologiei medievale este pur și simplu repetarea unor doctrine stabilite cu secole mai devreme. Cu toate acestea, din secolul al XI-lea până în secolul al XIII-lea asistăm atât la schimbări profunde, cât și la elaborări ceva mai complexe în angelologie. În același timp, cultul Fecioarei Maria fiind destul de dezvoltat, de exemplu, a făcut să crească importanța rolului arhanghelului Gabriel în sărbătoarea Bunei Vestiri și, practic, în drama mântuirii omului.

Dacă este să avem o imagine de ansamblu a credințelor medievale despre îngeri, alegerea între sursele fragmentare și sursele originare este greu de făcut, deoarece examinarea componentelor disparate ale angelologiei medievale, care au venit de la o singură persoană, ne dezvăluie cadrul necesar pentru o povestire istorică